

POD REDAKCJĄ
MICHAŁA WARDZYŃSKIEGO

**POZA
WARSZAWĄ**

III.

**ARCHITEKTURA
I BUDOWNICTWO
MAZOWSZA
XII–XVIII WIEKU**

MAZOWIECKI
INSTYTUT
KULTURY

WARSZAWA 2020

Spod Wrocławia i Gdańska do Płocka, Strzegocina i okolic, czyli o Czechach na północnym Mazowszu

Wędrując po całej rozległej północnej części regionu, od Skrwy i Wkry na zachodzie po okolice rzek Brok i Nur przy granicy historycznego Podlasia, admirator kultury artystycznej i sztuki dostrzega liczne XVIII-wieczne budowle sakralne odstające formami i stylem od najbardziej znanych dzieł wyrosłych z lokalnej tradycji budowlanej w Warszawie i okolicach. Mowa o kościołach bernardyńskich w Ratowie (1735-1749) i Strzegocinie (1763-1776), franciszkanów reformatów w Płocku (1758-1771) i Zarebach Kościelnych (1765-1774), pojezuickim (poreformackim) w Żurominie (1760-1773, dokończony 1782-1784) oraz parafialnych w Kuczborku-Osadzie (od 1690, rozbudowa 1748-1786), Radzyminie pod Płońskiem (przebudowa 1767), Wyszogrodzie (1774 lub 1779-1786) czy Rościszewie (1779-1781) oraz o filialnych w Kępie Polskiej nad Wisłą (1785) i św. Wawrzyńca fundacji zgromadzenia misjonarzy w Mławie (1786). Wyczerpują one listę nowych fundacji sakralnych w dawnym województwie płockim i północnej części mazowieckiego w XVIII stuleciu. Zastanawia przy tym, że pewne nawiązania formalne do późnobarokowej architektury stołecznej wykazują tylko dwa niewielkie kościoły: parafialny w Czerwinie pod Ostrołęką (1774-1777) i kapucynów w Łomży (1788-1789). O słabości kadr świadczy też fakt projektowania lub nadzorowania niektórych budowli (Wyszogród, Łomża) przez parających się amatorsko architekturą miejscowych księży: kanonika pultuskiego Michała Ropelewskiego (1760-1764, Łomża, benedyktynki) czy Szymona Skowrońskiego (Wyszogród). Co więcej, na rozległych obszarach puszczy Zielonej (Kurpiowskiej) i Białej (Biskupiej) oraz Łomżyńskiej i Gielczyńskiej dominowało wciąż skromne budownictwo drewniane, tradycyjnie obywające się bez wykwalifikowanych projektantów. Nie dziwi więc brak obecności tutaj niezwykle skądinąd aktywnych saskich architektów związanych z Bauamtem (Saski Urząd Budowlany w Warszawie, filia Drezdeńskiego Naczelnego Urzędu Budowlanego). Czyżby zatem należało podważyć obowiązujący dotychczas pogląd o bezwzględnej supremacji stolicy i jej architektów oraz muratorów w XVIII w. na całym Mazowszu? Uważ-

na analiza architektonicznej mapy regionu potwierdza działalność stołecznych twórców jedynie w bezpośrednim sąsiedztwie Warszawy, np. w położonych po obu stronach Wisły prywatnych dobrach marszałka wielkiego koronnego Franciszka Bielińskiego (z Górą Kalwarią na czele) oraz w kluczu prymasowskim w Łowiczu i Skierniewicach. Wśród najważniejszych postaci omawianego środowiska w latach 20.-40. XVIII w. znaleźli się: Carlo Antonio Bay (zm. ok. 1742), Giuseppe Giacomo Fontana II (zm. ok. 1739/41) i Antoni Solari (1700-1763), a po nim najwybitniejszy wśród architektów królewskich tej epoki – Jakub Fontana (1710-1773) i jego współpracownicy Tommaso Bellotti II (1706-1786) i Ephraim Schröger (1727-1783). Na północ od linii Wisły i Bugu, w dawnej diecezji płockiej, próżno jednak szukać dzieł tych twórców – tu lokalny rynek opanowali ich konkurenci z Europy Środkowej. Skąd przybyli i z jakimi innymi budowlami można powiązać wskazane zabytki mazowieckie?

Płocki kościół franciszkanów reformatów, usytuowany na przedmieściu Krasna Wola, ufundowali w 1753 r. jako placówkę zakonną wyodrębnioną trzy lata wcześniej prowincji pruskiej biskup sufragany kujawski Franciszek Kanigowski oraz Marianna Lasocka, miecznikowa ziemi zakroczymskiej. Swoim skomplikowanym, dynamicznym rozplanowaniem trójprzęsłowej, centralizującej nawy świątynia ta powtarza schemat zastosowany wcześniej przez brodnickiego budowniczego Benjamina Kaala (Kahla) w leżących nad Drwęcą obiektach w samej Brodnicy (1751-1761) i Łąkach Bratiańskich pod Nowym Miastem Lubawskim (1785-1790, rozebrany 1882). Jest z kolei twórczym rozwinięciem nowatorskiego projektu utalentowanego rzymianina Pompea Ferrariego (ok. 1660-1736) w Osiecznej pod wielkopolskim Leszkiem (1729-1733). Szczególną cechą wyjątkowego w skali całego Mazowsza wnętrza płockiego kościoła jest – przypominające rozwiązania stosowane w serii późnobarokowych kopuł Ferrariowskich w Łądzie nad Wartą, Owińskach, Obrzycku i Gnieźnie – sklepienie kolebkowe dzielone ku centrum grupami zwięzających się pasów. Podobnie jak w Brodnicy z bogactwem przestrzennym wnętrza wyraźnie kontrastuje prosta, wręcz suro-

wa szata zewnętrzna gmachu. Niezależnie od tego, czy sam Kahl był autorem wspólnego dla tych trzech omawianych świątyń projektu, płocki obiekt jest najlepszym na Mazowszu przykładem oddziaływania architektury reformackiej z prowincji wielkopolskiej i pruskiej. Potwierdza to dobitnie jego dębowo-lipowy, wykonany przez stolarzy zakonnych i świeckich snycerzy późnorokokowy wystrój z ołtarzem głównym, czterema nastawami bocznymi, kazalnica, zespołem konfesjonatów i balustrad komunijnych oraz prospektem organowym, łączący płynnie w nastawie

wielkiej obowiązujący w tym okresie wzorzec z Bocięk (1737-1739) i Warszawy (1755-1756) z elementami wyposażenia bratniej świątyni brodnickiej. Umieszczony w polu głównym krucyfik, z naznaczonym wielkim fizycznym cierpieniem Chrystusem, jest przy tym jednym z najdoskonalszych dzieł rzeźbiarskich XVIII w. na całym Mazowszu (jego mniejsze repliki znajdują się jeszcze w Proboszczewicach, Szreńsku i Drobinie).

Jednym z głównych reprezentantów omawianej grupy artystów niemieckojęzycznych z krajów habsburskich był działający w latach 40.-70. XVIII w. w tej części Mazowsza pochodzący z Gdańska budowniczy Samuel Fischer. Nieznane jest miejsce pobytu artysty na Mazowszu, być może był to wojewódzki i biskupi Płock. Jako potwierdzony źródłowo autor finalnego projektu halowego dwuwieżowego kościoła bernardynów w Strzegocinie i jednonawowego kościoła w Wyszogrodzie oraz budowniczy nowej części klasztoru bernardyńskiego w Łowiczu (1762) figuruje on ponadto pod datą 10 lipca 1746 r. w metrykach chrztów parafii w Kuczborku-Osadzie pod Żurominem. Z innym muratorem, Czechem Franzem Schwarzem, był ojcem chrzestnym Jana Franciszka Brozdowicza, syna kolegi po fachu – Jana, żonatego z Marianną Petscher. Z kolei „architekt” Johann Fischer, zapewne krewny Samuela, wymieniony wspólnie z żoną Katarzyną jako ewangelicy, ochrzczili 26 sierpnia 1753 r. w kościele bernardyńskim w Ratowie syna Johanna Michaela. O wysokiej randze

Płock, kościół franciszkanów reformatów (obecnie seminaryjny), widok ogólny wnętrza w kierunku prezbiterium, 1758-1771, budowniczy Benjamin Kaal [Kahl] z Brodnicy (atryb.), fot. M. Wardzyński, 2019

Strzegocin, kościół bernardynów (obecnie parafialny), widok ogólny od strony południowo-wschodniej, 1763-1776, proj. architekt czeski Samuel Fischer z Gdańska, fot. M. Wardzyński, 2019

tej uroczystości świadczy asysta przedstawicieli lokalnej zamożnej szlachty – Mostowskich, Mokronoskich i Bońkowskich, zaś sam akt wpisano do metryk parafii w sąsiednim Radzanowie nad Wkrą. Archiwalia te wskazują na możliwość powiązania z wymienionymi budowniczymi kościołów w obu miejscowościach. Warto podnieść, że obecna w ratowskim wnętrzu specyficzna redukcja elementów typowego warszawskiego systemu ściennie-filarowego (według Karola Guttmeijera wzorem był tu kościół konwentualny św. Andrzeja na warszawskiej Pradze), na badanym obszarze reprezentowanego tylko w tym jednym dziele, może wskazywać na poddanie przez zakonników Fischerowi modnego w tym okresie stołecznego wzoru kompozycji przestrzeni sakralnej, której on, nie mając większych doświadczeń na tym polu, nie umiał jednak odpowiednio zinterpretować. Wprost z Ratowa Fischer miał udać się do bratniego konwentu bernardynów w Strzegocinie.

Najważniejszym spośród bardzo prostych, muratorskich dzieł Fischera jest właśnie kościół strzegociński, którego sięgająca geneza późnego średniowiecza halowy korpus powtarza rozplanowanie wnętrza wcześniejszego

o trzy lata, zaplanowanego pierwotnie też jako dwuwieżowy kościoła jezuitskiego w Żurominie. Ten z kolei uznawany jest przez specjalistów za kopię świątyni Towarzystwa Jezusowego w Starych Szkotach (niem. Alt Schottland) pod Gdańskiem (1748-1756), projektu niejakiego Lewickiego. Stamtąd pochodził również murator Fischer. Obie mazowieckie hale późnobarokowe nawiązują do popularnego w drugiej połowie XVIII w. zwłaszcza w Wielkopolsce oraz incydentalnie w Prusach Królewskich, na Warmii, Litwie i Polesiu typu architektonicznego świątyń wznoszonych przez budowniczych pochodzących z krajów Rzeszy i państw monarchii habsburskiej,

głównie ze Śląska i Czech. Innym Czechem pracującym w diecezji plockiej, w sąsiadującej z Mazowszem ziemi dobrzyńskiej wchodzącej w skład Kujaw, był Józef Limocki vel Limowski z Brodnicy, autor jednonawowego, dwuwieżowego kościoła parafialnego w Sadłowie pod Rypinem (1752-1756).

Czeskie czy może raczej habsburskie, środkowoeuropejskie w duchu świątynie północnego Mazowsza, bardzo proste w formie i niemal pozbawione detalu architektonicznego, mogą oddziaływać na widza głównie masą muru i przywracaną ostatnio przez konserwatorów oryginalną, jaskrawą polichromią elewacji. W wielu innych miejscach, m.in. w Bożewie, Drobinie, Jeżewie, Mławie, Sierpcu i Szreńsku, zadowalano się modernizacją późnogotyckich szczytów, nadając im modne XVIII-wieczne wklęsło-wypukłe formy. Mimo

Żuromin, kościół jezuitów / franciszkanów reformatów (obecnie parafialny), wnętrze w kierunku ołtarza głównego, 1760-1773, 1782-1784, proj. architekt czeski Samuel Fischer z Gdańska (atryb.), fot. M. Wardzyński, 2019

wielu niedociągnięć warsztatowych i prostoty czy raczej ubogości rozwiązań przestrzennych są one ważnym ogniwem rozwojowym w architekturze nowożytnej na Mazowszu, spinają jego terytorium z położonymi na wschodzie, północy i wschodzie krainami artystycznymi Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego i są zarazem materialnymi świadectwami nierozpoznanego jeszcze należycie geograficznego pomostu między krajami niemieckojęzycznymi a kresami Rzeczypospolitej.

Bibliografia:

- K. Askanas, *Sztuka Płocka*, wyd. 2, Płock 1991.
 A. Baranowski, *Barokowe kościoły halowe w Wielkopolsce*, w: *Sztuka 1 poł. XVIII w. Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Rzeszów, listopad 1978*, red. H. Lisińska, Warszawa 1981, s. 171-197.
 A.J. Błachut, *Brat Mateusz Osiecki i jego dzieło. Modelowy projekt nowego wystroju-wyposażenia kościołów reformackich prowincji wielkopolskiej w XVIII wieku*, Warszawa 2003.
 W. Dalbor, *Pompeo Ferrari ok. 1660-1736: działalność architektoniczna w Polsce*, Warszawa 1938.
 M.M. Grzybowski, *Z dziejów kościoła św. Jana Chrzciciela w Płocku*, „*Studia Plockie*”, 21:1993, s. 155-158.
 K. Guttmejer, *Architektura barokowa na Mazowszu*, w: *Dziedzictwo kulturowe Mazowsza. Archeologia, architektura, etnologia*, red. W. Brzeziński, Warszawa 2001, s. 49-66.
 K. Guttmejer, *Ratowo. Zespół bernardyński – architektura i funkcja*, w: *Prostota franciszkańska i rokokowa ekspresja w założeniu pielgrzymkowym w Ratowie nad Wkrą*, red. M. Wardzyński, Warszawa-Ratowo 2020 (w druku).
 T. Herbert, *Klasztor oo. Bernardynów w Strzegocinie*, „*Zorza*”, 5: 1844, s. 202-209.
 M. Karpowicz, *Artisti ticinesi in Polonia nella prima metà del '700*, Bellinzona 1999.
 M. Karpowicz, *Nurt antykademycki w sztuce polskiej doby rokoka*, w: *Splendor i fantazja. Studia nad rzeźbą rokokową w dawnej Rzeczypospolitej i na Śląsku*, red. P. Migasiewicz, Warszawa 2012, s. 23-45.
Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. 10: *Województwo warszawskie*, red. I. Galicka, H. Sygietyńska, z. 28: *Powiat żuromiński*, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska i D. Kaczmarzyk, Warszawa 1975.
Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. 10: *Województwo warszawskie*, red. I. Galicka, H. Sygietyńska, z. 9: *Mława i okolice*, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska oraz J. Rutkowska i J. Roguska, Warszawa 1985.
Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. 10: *Dawne województwo warszawskie*, red. I. Galicka, H. Sygietyńska, z. 15: *Okolice Płocka*, oprac. I. Galicka, H. Sygietyńska i D. Kaczmarzyk, Warszawa 1992.
Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. 10: *Dawne województwo warszawskie*, red. M. Omilanowska, J. Sito, z. 20: *Pułtusk i okolice*, oprac. zbiorowe, Warszawa 1999.
Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. 11: *Województwo bydgoskie*, red. T. Chrzanowski, M. Kornecki, z. 12: *Powiat rypiński*, oprac. B. Kaczyńska i B. Szymanowska, Warszawa 1971.
Katalog zabytków sztuki w Polsce, Seria Nowa, t. 9: *Województwo łódzkie*, red. M. Kałamajska-Saeed, z. 2: *Ciechanowiec, Zambrów, Wysokie Mazowieckie i okolice*, oprac. autorskie M. Kałamajska-Saeed, Warszawa 1986.
 S. Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954.
 J.Z. Łoziński, *Pomniki sztuki w Polsce*, t. 3: *Mazowsze i Podlasie*, Warszawa 1999.
 J. Paszenda, *Zabudowania jezuickie na przedmieściu Gdańska Stare Szkoty*, w: *tegoż, Budowle jezuickie w Polsce XVI-XVIII w.*, t. 2, Kraków 2000, s. 9-36.
 Płock, Archiwum Diecezjalne, Księgi Metrykalne nr 552, Kuczbork-Osada, 1725-1766, raptularz.
 Płock, Archiwum Diecezjalne, Księgi Metrykalne nr 944, Radzanów nad Wkrą, 1747-1781, Akta urodzeń.
 Płock, Archiwum Diecezjalne, Księgi Metrykalne nr 1038, Sadłowo, 1738-1763, Akta urodzeń.
 M. Wardzyński, *Sztuka nowożytna na Mazowszu. Zarys problematyki*, w: *Dzieje Mazowsza*, red. H. Samsonowicz, t. 2: *Lata 1527-1795*, red. J. Tyszkiewicz, Pułtusk 2015, s. 629-731.
 H.E. Wyczawski, *Ratowo*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 301-303.
 H.E. Wyczawski, *Strzegocin*, w: *Klasztory bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych*, red. H.E. Wyczawski, Kalwaria Zebrzydowska 1985, s. 357-360.